

ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА ЖАУАП АЛУДЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақалада жауап алудың криминалистикалық негіздері қарастырылған.

Түйін сөздер: жауап алу, тергеу, тергеуші, хаттама, криминалистикалық түсінік, дәлелдеу.

Жауап алу — бұл барынша таралған тергеу әрекеті. Зерттеулер көрсеткендей, орташа алғанда 68 % қылмыстық істің хаттамалық материалдарын жауап алу хаттамалары құрайды. Тергеу жауап алу өндірісіне шамамен өз жұмыс уақытының 33 % жұмсайды. Бұл әр жеке алынған жауап алудың жоғары ақпараттық сыйымдылығымен түсіндіріледі.

Қылмыстық үрдістегі және криминалистикадағы жауап алу түсінігін шектеу қажет. Жауап алу процессуалдық түсінік ретінде айғақ және бір уақытта ауызша тергеу әрекеті табылады, онда тергеуге қажет ақпарат жауап берушіге ауызша хабарланады, тергеуші берілген көрсеткіштерді дұрыс жазуға және рәсімдеуге міндетті.

Жауап алудың криминалистикалық түсінігі әлдеқайда кең. Криминалистикада, адамдар — тергеушімен және жауап беруші арасындағы қарым-қатынас ауызша емес деңгейде де өтетінін ескерген жөн. Іс-шаралар, моторика, интонация, дауыс ырғағы — барлығының жауап алуды жетістікті өтуінде маңызды. Криминалистикалық жауап алу бұл, процессуалдық жауап алудың мазмұны сияқты — қағазда (хаттамада) тіркелген тергеу үшін маңызды ақпарат. Дәл осы жауап алу хаттамасында жауап берушінің ауызша түсініктері көрсетіледі.

Тек жауап алу ғана жағдайдың жекелеген жеңілдетуші, жоюшы және ауырлатушы жағдайларды анықтауға қабілетті: күдіктінің өз кінәсын мойнына алуы және қылмысты ашуға белсенді жағдай жасау, тоналған құндылықтарды іздеу және қайтару, қоса қатысушыларды әшкерелеу, немесе керісінше, өкінудің ешбір белгілерінің болмауы және тергеуге белсенді қарсы әрекет ету. Жауап алу қылмысқа жағдай жасайтын шарттар мен себептерді жарыққа шығарып, іс бойынша қосымша дәлелдерді ұсынады, күдіктінің қылмыстық әрекетінің жаңа эпизодтарын, немесе басқа тұлғалардың қылмыстық әрекетінің тексеруге байланысты емес дәлелдерін анықтайды.

Жауап алуды дұрыс өткізу тергеушінің жұмыс үрдісін барынша ұтымды етуге, қосымша және қайтадан жауап алуды өткізеден бас тартуына, тергеуді қызықтыратын жағдайларды толық және тез анықтауға, алдын алу шараларын дұрыс таңдауға және жазаны дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Ереже бойынша жауап алудың екі мақсатын атап өтуге болады:

- 1) жаңа, бұрыннан белгілі емес ақпаратты алу;
- 2) бұрыннан бар, бірақ тексерілмеген және нақты болып саналмайтын ақпаратты жоққа шығаруға немесе дәлелдеуге.

Жауап алу келесі тактикалық міндеттерді көздейді (яғни жауап алудың мақсаттары да бір уақытта): жауап берушімен психологиялық қатынасты қалыптастыру; түсініктердің криминалистикалық талдауы; қабылданғанды дұрыс қабылдау және ұмытылғанды қалпына келтіру мақсатында түсінік беретін, тұлғаларға көмек көрсету; жалған түсінік беруге бағытталған позицияны жеңу, және шындыққа жақын түсініктерді алуға шараларды қабылдау.

Жауап алу мақсаттарының екі түрі бар: заң мақсаттары және тактика мақсаттары. Заң мақсаттары ҚР ҚПК 26 тарауында анықталған.

Жауап алуды әдетте «тексерілетін жағдайды немесе онымен байланысты жағдайлар және тұлғалар туралы ақпаратты тергеушіге беру үрдісі» ретінде анықталады. Бірақ жауап алу — тұлғадан түсінік алу үшін, тергеуді қызықтыратын мәліметтер – тек ақпараттық жоспардағыдай көріну керек. Ал тәжірибелік қызметте жауап алу ең күрделі тергеу әрекеттерінің бірі болып табылады.

Жауап алу тергеушіден жоғары кәсіби шеберлікті талап етеді. Жауап алу күрделілігі тұлғаның тергеушіге түсінік беруге үнемі қарсылық көрсетуіне ғана байланысты емес, адал жауап берушінің түсінігінде анықтауға қажет және түсініктерді пайдалану және бағалауға қажет қателер мен бұрмалаулар, адасу және ойдан шығарулармен анықталадыⁱ.

Ганс Гросс: «Куә шебер емес тергеушіге ештеңе айтпайды немесе мүлде басқаша айтады, дәл сол куә тергеушіге дәл, толық және нақты көрсетеді, ол оның жанына үңіліп, оны түсініп, онымен бірігуді көрсетеді»ⁱⁱ.

Түсініктерді қалыптастыру үрдісі ақпаратты бергенге дейін көп санды объективті және субъективті факторлардың ықпалымен жалғасатын психологиялық сипатқа ие, ол қандай да бір нысанда толық және түсініктердің объективтілігінде көрінеді.

Дұрыс бағалау үшін және жауап берушілердің түсініктерін қолдану да тергеуді қызықтыратын жағдайларды қабылдау шарттарын ескеру маңызды орынға ие. Тексеру үрдісінде тергеуші әдетте, қандай да бір жағдайлардың куәгерлері немесе қатысушылары болған әр түрлі тұлғалар оның жағдайларын әр түрлі жеткізеді. Бұл әдетте жауап берушінің мүдделері мен ниеттері шеңберімен түсінідіріледі. Басқа жағдайларда бұл әр түрлі адамдардың қабылданған ақпаратты қабылдау, есте сақтау және жеткізу ерекшеліктерімен байланысты бола алады.

Қазіргі уақытта, жалған түсінік беру және бас тарту (тікелей және шұбалаңқы — «Білмеймін», «Көрген жоқпын») барынша бұқаралық құбылыс болғандықтан, тергеушінің өтірік пен нақтылық емес салдарын ажырата алуы ерекше орынға ие. Тәжірибе материалдарын талдау көрсеткендей, бұндай жағдайларда жауап алу хаттамаларында қабылдау шарттарын нақтылау және «Сіздің түсініктеріңіздің жалғандығы немен түсіндіріледі?» немесе «Сіз неге жалған түсінік бересіз?» деген сұрақтар пайда болады. Бұл тергеушінің түсініктерді бағалауға біржақты көзқарасына және сот психологиясы саласындағы жеткіліксіз дайындығы, жауап алуды өткізуде және дайындауда оның ережесін қолдана білмейтіндігіне дәлел болады. Сондықтан, тергеушілерге даярлау және қайта даярлау кезеңдерінде ақпаратты еске түсіру және сақтау, қабылдау заңдылықтарын анықтау негізі ғана емес, барлық тергеу тактикасы, оның нақты тактикалық тәсілдеріне, сот психологиясы мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

Криминалистика, із пайда болуы заңдылықтары туралы ғылым ретінде, тәжірибеге тек нақты танылған заңдылықтарға негізделген ұсыныстарды ғана ұсынуы керек. Осыған байланысты, жекелеген заңдылықтарды ескермейтін ұсыныстардың пайда болуы таңданыс тудырады. Мысалы, В. П. Гарбар және оның бірлескен авторлары былай деп жазады: «Тіпті психология мәліметтеріне жүгінбей ақ,...бақылау сәтіне қатысты, көзімен көрген адамнан ертерек жауап алынса, ол аталған адамның бейнесін толық және дәл айтады, деп айтуға болады. Сол себепті көз көргеннен тергеуді қызықтыратын тұлғаның сырт келбетінің белгілері туралы жауап алуды оқиғаға қатысты барынша ерте өткізу қажет»ⁱⁱⁱ.

Еске сақтауды таңдаушылығы және оның өшуі — бұл қабылдау және адамның қабылданғанды есте сақтау заңдылықтарының бірі ғана. Басқаша, қабылданғанның адам есінде қалғаны жоғалу үрдісі тікелей болып табылмайды, ол шашырау және бұзылу (адам айта алатын қабылданған көлемінің артуы немесе азаюы) графикасы түрінде көрінеді. Бұл үрдістің өту сипатына есте қалу деңгейі, қабылданғанға қатынас, оның талап етілуі және т. б. — әр түрлі факторлар ықпалын тигізеді. Сол себепті, мысалы жәбірленуші оған қатысты қылмыс жасалған беттегіге қарағанда, бірнеше күн өткеннен кейін (әдетте 5-7) оқиғаның барынша толық суретін айта алады. Бұл жағдайда барлығы қарапайым түсіндіріледі. Орын алған оқиға әсерінен (қорқыныш, толқу, уайымдау және т.б.) жәбірленуші егжей-тегжейлі еске түсіруде қиналады, ал көңілі жайланғаннан кейін оларды толық және дәлірек айта алады. Аталған мысал қабылданған ақпаратты есте сақтау және қабылдау үрдісі әр түрлі заңдылықтардың, әдетте қарсы әрекеттердің кешенінің бірауақытта көрінуімен сипатталады. Сондықтан, оларды толық және жан-жақты ескеру

ғана жорамалдап емес, кез келген құбылыстың объективті сипатымен, атап айтқанда жауап алуды өткізудегі ақпаратты алу үрдісіне сәйкес әрекет етуге мүмкіндік береді.

Сөйтіп, тергеу әрекетін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі, бірінші кезекте жауап алу сапалылығы және нәтижелілігін қамтамасыз ету, оны қарастыру және қарым-қатынас үрдісі ретінде зерттеу, қызмет әдістері мен құралдарын тәжірибеге енгізуге ұсынылатын заңдылық, ғылымилық және әдептілікті анықтау, тергеу әрекеттері өндірісі тактикасы және ұйымдастыруы бойынша нұсқаулықтар негізінде тергеу және әзірлеме үрдісіндегі қарым-қатынас заңдылықтарын тану болып табылады.

ⁱ Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. — М. 1970.

ⁱⁱ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. — М. 1998.

ⁱⁱⁱ Гарбар В. П., Лукашевич В. Г., Перепелица А. Н., Топчева В. П. Некоторые вопросы изготовления и использования субъективных рисованных портретов в следственной практике // Криминалистика и судебная экспертиза. — Киев, 1988. Вып. 37.

Резюме

В статье рассмотрены криминалистические особенности допроса.

Resume

In the given article are considered criminalistic speciality of interrogation